

УДК 81'373.2'46'612:780.651(=512.154)
DOI 10.35254/bsu/2024.69.11

Чекеева Б. С.
К.Карасаев атындагы БМУ,
аспирант

КЫРГЫЗ УРМА МУЗЫКАЛЫК АСПАПТАРДЫН БӨЛҮКТӨРҮНӨ БАЙЛАНЫШТУУ АТОО СӨЗДӨРДҮН СЕМАНТИКАСЫ

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз тилиндеги урма музыкалык аспаптардын бөлүктөрүн билдирген лексемалардын (добулбас, дап, жекесан) комплекстүү лингвистикалык талдоосу берилген. Терминдердин (бет, кулак, жаргак, көзөнөк) семантикалык өзгөчөлүктөрү, этимологиясы жана маанилеринин өнүгүү жолдору изилденет. Аталыштар аспап бөлүктөрүнүн функционалдык багытына жана тиричилик буюмдары менен дене мүчөлөрүнө окшоштуруп метафоралык көчүрүүнүн негизинде түзүлгөндүгү аныкталды. Терминологиянын кыргыз маданиятындагы урма аспаптардын байыркы сигналдык жана маалыматтык функциясы менен байланышы белгиленди. Атайын лексиканы түзүүнүн морфологиялык жана синтаксистик жолдору, ошондой эле түз маанилердин терминологиялык мааниге өтүүсүндөгү семантикалык деривациянын мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталды. Изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз терминологиясынын жана этномузыка таануунун өнүгүшүнө салым кошот.

Түйүндүү сөздөр: лексема, семантика, метафора, этимология, терминология, морфология, синтаксис, добулбас, дап, жекесан.

Чекеева Б. С.
БГУ имени К.Карасаева,
аспирант

СЕМАНТИКА СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ЧАСТЯМ КЫРГЫЗСКИХ УДАРНЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Аннотация

В статье представлен комплексный лингвистический анализ лексем, обозначающих части ударных музыкальных инструментов в кыргызском языке (добулбас, дап, жекесан). Исследуются семантические особенности терминов (бет "лицо", кулак "ухо", жаргак "мембрана", көзөнөк "отверстие"), их этимология и пути развития значений. Выявлено, что наименования формировались на основе функционального назначения частей инструментов и метафорического переноса по сходству с предметами быта и частями тела. Установлена связь терминологии с древней сигнальной и информационной функцией ударных инструментов в кыргызской культуре. Определены морфологические и синтаксические способы образования специальной лексики, а также закономерности семантической деривации при переходе прямых значений в терминологические. Результаты исследования вносят вклад в развитие кыргызской терминологии и этномузыковедения.

Ключевые слова: лексема, семантика, метафора, этимология, терминология, морфология, синтаксис, добулбас, дап, жекесан.

Chekeeva B. S.
BSU named after K. Karasaev,
graduate student

SEMANTICS OF WORDS RELATED TO PARTS OF KYRGYZ PERCUSSION MUSICAL INSTRUMENTS

Abstract

This article provides a linguistic analysis of terms for parts of percussion instruments in Kyrgyz (dobulbas, dap, and zhekesan). It examines semantic features (bet "face", kulak "ear", zhargak "membrane", közönök "hole"), etymology, and meaning development. The terms were formed on the basis of function and metaphorical transfer, likening parts to household items and body parts. This study links terminology to the ancient signaling function of percussion instruments in the Kyrgyz culture. It identifies the morphological and syntactic methods of vocabulary formation and patterns of semantic derivation from direct to terminological meanings. These findings enhance the Kyrgyz terminology and ethnomusicology.

Keywords: lexeme, semantics, metaphor, etymology, terminology, morphology, syntax, dobulbas, dap, zhekesan.

Урма музыкалык аспаптар кыргыз элинин байыркы аспаптары. Добулбас, дап, жекесан өндүү аспаптардын эзелкилигин “Манас” эпосунда бул атоо сөздөрдүн көп учурашы далилдеп турат. Кыргыз тилиндеги урма аспаптар кыргыз элинин жашоосунда маанилүү роль ойногон. Музыкалык аспаптардан чыккан добуштар аркылуу чабуулдун башталышы, алыска кабар жеткирүү, кандайдыр бир сигналдык белгилерди берүү өндүү маалыматтарды көпчүлүккө жеткиришкен. Урма музыкалык аспаптардын айрым түрлөрү китеп беттеринде көп учураса, айрымдары тууралуу оозеки маалыматтар гана кездешет. Кыргыз элиндеги добулбас, доол, дайра / дап музыкалык аспаптарынын аталыштарына фонетикалык жактан жакын болгон аспаптардын аталыштары башка элдердин тилдеринде да учурайт. Кыргыз тилиндеги музыкалык аспаптар тууралуу адабияттарда музыкалык аспаптардын семантикасы боюнча булактар берилген. Ал эми кыргыз элинин музыкалык аспаптарынын линг-

вистикалык жактан иликтениши тууралуу теориялык адабияттар аз. Бул макалада кыргыз урма аспаптарынын бөлүктөрүнө байланыштуу тилдик каражаттардын лингвистикалык өзгөчөлүгү ачылып берилет.

Урма музыкалык аспаптар жана анын бөлүктөрү, музыкалык өзгөчөлүгү тууралуу маалыматты М. Касейдин “Аспаптаануу” аттуу китебинен көрүүгө болот [1, 118]. Кыргыз тилиндеги урма аспаптардын бөлүктөрүндө кездешкен лексемалардын кылдуу, какма, үйлөмө аспаптардын бөлүктөрүндө да кездеше тургандыгы жана алардын аткарган тилдик функциясы жөнүндө С. Субаналиевдин “Кыргыздын элдик музыкалык аспаптары” деген эмгегинде жакшы көрсөтүлгөн [2, 74]. Ошондой эле добулбас, аса таяк, жылаажын сыяктуу аспаптардын бөлүктөрүндөгү атоо сөздөрдүн метафоралык маанилери тууралуу маалыматтар Махмуд Кашкардын сөздүгүндө учурайт [3, 137].

Кыргыз тилиндеги урма аспаптардан кол менен каккылоо же ургулоо аркылуу

добуш чыгарышат. Музыкалык аспаптардын музыкалык аспап маанисин бергендигине, аткарган функциясына, жасалган материалына жараша аталыштары пайда болгон. Буларды күнүмдүк турмуш-тиричиликте дарылоо, эмдөө сыяктуу жөрөлгөлөрүндө да пайдаланышкан.

Бет. Добулбас, дап музыкалык аспаптарынын үстү. Бет лексемасы кыргыз тилинин төл лексикасына кирет. К. Кара-саевдин эмгегинде берилген бул сөздүн эң алгачкы мааниси “өң”, “жүз” [4, 69]. Адамдын кебете-кепширине, денесинин бөлүктөрүнө окшоштуруудан улам добулбастын бети, дап аспабынын сыяктуу метафоралык маанилер пайда болгон.

Капкак. Добулбастын үстүнкү бети капкак деп аталат. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө берилген “капкак” сөзүнүн алгачкы мааниси “идиш-аяктардын оозун жаап коюуга ылайыкталып жасалган үстүнкү жапкычы” [5, 696]. Ал эми Б. Усмамбетовдун эмгегинде бул сөздүн өтмө мааниси “Комуз, кыл кыяк сыяктуу музыкалык аспаптардын чертиле турган жаккы бөлүгүндөгү көңдөйдөн орнотулган жука тактайча” дегенди элестүү берет [6, 106-107].

Жаргак. Урма добулбас аспабынын үстүнкү капкагы (бети) капталган жери, доолдун купа менен бекитилген бети, дайра / дап аспабынын бир жак бетинин кердирилген жагы, кабак аспабынын жип менен катуу оролуп бекемделген жери. Кыл кыяк аспабынын капталган териси да жаргак деп аталат. Бул маанилер окшоштуруп салыштыруудан улам келип чыккан өтмө маанилер. Ал эми “Жаргак” лексемасынын алгачкы мааниси “Ийленген майда жандыктын териси”.

Каптал жыгач / жыгач. Добулбаштын алкагын “каптал жыгачы” деп да, “жыгач” деп да аташат. Бул сөз алгач бак-дарактардын жыгачы деген семантиканы билдирген. Кийин бактардын жыгачтарынан жасалган буюм-тайымдардын аталыштарын туюндурган маанилер пайда болгон.

Тери / керилген тери . Добулбаштын көктүн же кайыш тасма аркылуу керилип бекитилген жагын “тери”, же “керилген тери” деп айтышат. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө берилген “тери” лексикалык компонентинин алгачкы мааниси “адамдын, айбандын денесин каптап турган сырты, кабыгы” [7, 484].

Табакча. Дилдирек аспабынын бири-бирине кагылуусунан улам үн чыгарган эки табакчасы. Табакча сөзү морфологиялык жол менен уюштурулуп жасалган. Табак деген зат атооч сөз түркүмүнө кичирейтилген форманы туюндурдуучу -ча мүчөсү жалганган.

Кулак. Добулбастын темир менен бекитилген тулкусуна кадалган бөлүктөрү. Аспаптын жогору жериндеги кылдарды калыпка салып бурай турган жагы. Кулак сөзүнүн алгачкы мааниси адамдардын, жаныбарлардын угуу мүчөсү. Касымбек Сейдакматов “кулак” сөзүнүн келип чыгышын *ук-ул-ак* деген бөлүктөр менене байланыштырып, *угуучу* деген маанини берерин жазган [8, 54]. Ал эми А. Биялиевдин “Аңчылык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгүндө” кулак лексемасынын “кара мылтыктын дары куйган жери”, “кара мылтыктын от алдыруучу кулагы” деген лексикалык маанилери көрсөтүлгөн [9, 57].

Көзөнөк. Добулбастын түбүндөгү бөлүгү, жылаажындын бир жагындагы чокусуна кадалып турган кичинекей илгич, дилдиректин орто жеринен оюлган жип өтө турган жери, ошондой эле кээде жеке-сандын тили түп жагынан темир шакекче аркылуу биригип турган жагын көзөнөк деп айтышса, камыштын оюлган жагын үн көзөнөктөрү деп аташат. Кылдуу чертме комуз аспабынын үн чыгара турган жери, жыгач ооз комуздун илме боосу байлана турган жагы көзөнөк деп аталат. Ал эми үйлөмө аспаптардын үн чыгаруучу (чопо чоор, туулга чоор) жана үн өзгөртө турган көзөнөктөрү бар. Көзөнөк сөзүнүн алгачкы мааниси “көзөлгөн тешик, жылчык”.

Түп. Жылаажындын бүлдүргү тагылууучу бүтүн жери, коңгуроонун тулкусунун түп жагы, жекесандын бүлдүргүсү жана тили илине турган жери түбү деп аталат. Түп лексемасынын алгачкы семантикасы сөздүн аталышы өзү айтып тургандай, бир нерсенин, заттын жерге тийген түп жагы.

Түпкүч. Добулбас аспабынын орнотулуп турган жагы. Салыштырып окшоштуруудан улам келип чыккан бул сөздүн алгачкы мааниси “казандын түбүнө коюуга ылайыкталып жасалган буюм.

Ооз. Жекесандын ачык жак бөлүгү, коңгуроонун ооз жагы ооз деп аталат. Үйлөмө аспаптарынын бөлүктөрүнүн аталыштарында да ооз сөзү кездешет. Туулга чоордун көзөнөгү бар жерин, сурнайдын үн чыгарган оозун, сыбызгы менен ышкырык (пиколо) сыбызгынын добуш алынуучу көзөнөгүн ооз деп, ал эми сыбызгы менен ышкырык (пиколо) сыбызгынын жабык жагын ооз жагы деп аташса, ышкырыктын үстүңкү башын ооз жагы деп айтышат. Ооз лексикалык компонентинин алгачкы мааниси адамдын жана жанжаныбарлардын тамактануучу мүчөсү. Ооз лексемасы Аширралиевдин эмгегинде “агыз” деген формада кездешет: агыз - ущелье, устье (тешик, ооз) [10, 39]. Ал эми Севортян ооз сөзүн төмөнкүдөй чечмелеген: “Агыз - отверстие, рот, вход, проход, ров, прокорм, содержание и др.(центральные значения: рот, прокорм)” [11, 82].

Тил. Жекесандын үн чыгарган жери тил деп аталат. Үйлөмө аспаптардын ичинен чымылдактын оозго салып үйлөй турган жабык жак башындагы оюлган жагы да тил деп айтылат.

Илгич. Жекесандын тилинин түп жагынан бириктирилип бекемделген темир шакекче кээде көзөнөк, кээде илгич деп айтылат. Илгич сөзүнүн алгачкы семантикасы “эшикти ичинен илип беките турган илмек”. Илгич сөзү “ил” формасындагы буйрук этиш сөзүнө зат атоочту жасоочу мүчөнүн уланышы менен жасалган.

Бүлдүргү. Жекесандын түп жагына илине турган жери, жылаажындын бир жак чокусундагы кичинекей илгичин бүлдүргү деп аташкан.

Жип. Жип сөзү буюмдардын түрлөрүн, кийим-кечектерди, малдарды байлоодо атоо сөздөрүндө кездешет. Кыргыз тилиндеги урма аспаптардын ичинен төмөнкүлөрдө учурайт: куштардын куйругуна тагуу максатында пайдаланыла турган жылаажындын бүлдүргүсүнүн сыртындагы шакекчесинен өткөрүлүүчү жип; малдын моюна илине турган дилдиректин орто жеринен оюлган көзөнөккө өткөрүлүүчү жип; кабак аспабынын тулкусуна катуу бекемделип оролгон жиби.

Боо. Жекесандын бир учу төөнүн мойнуна тагыла турган, ал эми экинчи учу добуш чыгара турган тилине илинүүчү боосу. Ошондой эле тилдүү какма аспаптардын бөлүктөрүнүн аталыштарында да “боо” лексемасы кездешип, жыгач ооз комуздун какма боосу деп аталат. Боо лексемасы кийим-кече, бут кийим ж.б. заттарда кездешет.

Кош таяк / таякча. Добулбасты үн чыгаруу үчүн ургулаган башы кийиз менен тоголоктолгон кош таяктары. Доолдун таякчасы. “Таяк” лексикалык компоненти кыргыз тилинин төл лексикасынын курамына кирет. Ал эми таякча атоо сөзү таяк деген зат атоочко кичинекей формадагы затты туюндуруучу -ча мүчөсү уланган.

Камчы сап. Добулбаштын үн чыгарууда ургулаган камчы сабы.

Жылаажын. Аса таяк / аса-муса аспабынын капталындагы шылдырактарынын ичиндеги майда жылаажындары, үзөңгүнүн ичиндеги жылаажыны. Жылаажын коңгуроо сыяктуу кичинекей музыкалык аспаптын аталышын да билдирет.

Шылдырак / шылдыракча. Дайра / дап музыкалык аспабынын четиндеги шылдыракчалар. Аса таяк / аса-муса аспабынын капталына илинген шылдырактар (майда коңгуроочо-жылаажындар, шакекчелер). Кыргыз элинде шалдырак /

шылдырак аспабынын көөкөр-шылдырак жана үзөңгү шылдырак деген эки түрү кездешет. Шылдыракча шылдырак зат атоочунун кичинекей формасы. А. Жамашова тува тилинде табыш тууранды сөздөрдөн этиш сөз түркүмүн уюштурууда -а, -ыра аффикси да катышарын белгилеп, “шылдыра”, “шылдыроо” деп мисалдарды көрсөткөн [12, 162].

Шакекче. Шакекче шакектин кичинекейи. Урма музыкалык аспаптардын ичинен төмөнкү аспаптардын бөлүктөрү шакекчелери бар: аса таяк / аса-муса аспабынын каптал жагындагы шылдырактардын бири; шалдырактын жалгыз түз, эркин кыймылдаган, бекемделген үч чоң бөлүгү; жылаажындын жип менен куштарды тагууда өткөрүлгөн бүлдүргүнүн сыртындагы жери; жекесандын тили бириктирилген абалдагы түбүндөгү темир шакекче.

Коңгуроочо. Аса таяк / аса-муса аспабынын капталындагы шылдырактардын ичиндеги майда коңгуроочо-жылаажындар, үзөңгүнүн ичиндеги коңгуроочолор. Коңгуроочо коңгуроо деген затка кичинекей форманы аныктоочу -ча мүчөсүнүн уланышы менен жасалган (коңгуроо+ча=коңгуроочо). И. Абдувалиев “коңгуроо” сөзүнүн уңгусу “шыңгыра” сөзүнүн мааниси сыяктуу “коң”, “коңг” деген тууранды сөздөн жасалганын жазган [13, 63].

Шалдырган. Шалдырак. Шалдырган сөзүнүн мааниси “шалдырак”. Шалдыракты шалдыркандуу же шалдырканы бар музыкалык аспап деп аташат.

Урма музыкалык аспаптардын бөлүктөрүнө байланыштуу аталыштар метафоралык жолдор менен пайда болгон. Кап-

как, көзөнөк, кулак, тил, ооз, илгич, жип, боо атоо сөздөрү колдонулган буюмдардын, идиштердин, кийимдердин бөлүктөрүнүн аталыштарынын салыштыруунун, окшоштуруунун негизинде пайда болгон метафоралык маанилер.

Кыргыз тилиндеги урма музыкалык аспаптарга байланыштуу тилдик каражаттардын ичинен морфологиялык жол менен жасалгандар: этиштен зат жасалып, ага кичирейтилген маанини туюндуруучу мүчөнүн уланышы – табакча (тап+ак+ча), таяк (тай+а+ак+ча); зат атоочко өнүмсүз -күч мүчөсүнүн уланышы – түпкүч (түп+күч); этиштен заттын жасалышы – илгич (ил+гыч / -гич); табыш тууранды сөздөн зат атооч жасалып, ага кичирейтилген форманы билдирүүчү -ча мүчөсүнүн уланышы - шылдыракча (шылдыр+ак+ча), коңгуроочо (коңгур+оо+чо /-ча (баштапкы формасы “коң”, “коңгурт”). Синтаксистик жол менен уюшулгандар: зат атооч менен зат атоочтун айкашуусу – каптал жыгач, камчы сап; сан атооч менен зат атоочтун байланышуусу – кош таякча; атоочтук менен зат атоочтун айкашуусу – керилген тери.

Макалада урма музыкалык аспаптардын бөлүктөрүнө байланыштуу лексикалык компоненттердин лексика-семантикалык өзгөчөлүгү ачылып берилди. Лексикалык семантикасын ачууда музыкалык жана лингвистикалык эмгектерге, кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөргө шилтемелер көрсөтүлдү. Жыйынтыгында, урма музыкалык аспаптар бөлүктөрүнө байланыштуу атоо сөздөр аткарган функциясына, берген маанисине жараша аталып калгандыгы аныкталды.

Адабияттар

1. Касей, М. Аспап таануу : окуу китеби / М. Касей. – Бишкек : Полиграфбумресурсы, 2017. – 248 б. – Текст : непосредственный.
2. Субаналиев, С. Кыргыздын элдик музыкалык аспаптары: идиофондор, мембранафондор, аэрофондор / С. Субаналиев. – Фрунзе : Адабият, 1991. – 144 б. – Текст : непосредственный.
3. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү : [в 3 томах]. Том 1 / Махмуд Кашгари ; которгондор: Т. Токоев, К. Кошмоков. – Бишкек, 2011. – 811 б. – Текст : непосредственный.
4. Карасаев, К. Өздөштүрүлгөн сөздөр : сөздүк / К. Карасаев. – Фрунзе, 1986. – 420 б. – Текст : непосредственный.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I бөлүк / Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту КР УИА ; А. Акматалиевдин жалпы редакциясы менен ; түзүүчүлөр: И. Абдувалиев, А. Кыдырманбетова, Ж. Семёнова. – Бишкек : Полиграфбумресурсы, 2019. – 799 б. – Текст : непосредственный.
6. Усмамбетов, Б. Махмуд Кашгаринин "Дивану лугат ат-түрк" эмгегиндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык каражаттар (этнолингвистикалык анализ)/Б. Усмамбетов. – Бишкек, 2016. – 308 б. – Текст : непосредственный.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. II бөлүк / Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту КР УИА ; А. Акматалиевдин жалпы редакциясы менен ; түзүүчүлөр: И. Абдувалиев, А. Кыдырманбетова, Ж. Семёнова [ж. б.]. – Бишкек : Полиграфбумресурсы, 2019. – 799 б. – Текст : непосредственный.
8. Сейдакматов, К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан : илимий басылыш / К. Сейдакматов ; жооптуу редактор Б. Исаков. – Бишкек, 2004. – 232 б. – Текст : непосредственный.
9. Биялиев, А. Аңчылык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү / А. Биялиев ; Кыргыз ССР ИА, Терминологиялык комиссия. – Фрунзе : Илим, 1967. – 106 б. – Текст : непосредственный.
10. Аширалиев, К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр / К. Аширалиев ; Кыргыз ССР ИА, Тил жана адабият институту, Түркология сектору. – Фрунзе : Кыргыз ССР ИА, 1963. – 121 б. – Текст : непосредственный.
11. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э. В. Севортян ; АН СССР, Институт языкознания. – Москва : Наука, 1974. – 349 с. – Текст : непосредственный.
12. Жамашова, А. Кыргыз, түрк тилдериндеги элестүү этиштер : филология илимдеринин доктору дисс. автореферат : 10.02.06 / А. Жамашова ; БГУ. – Бишкек, 2015. – 175 б. – Текст : непосредственный.
13. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы : филология илимдеринин доктору дисс. автореферат : 10.02.01 / И. Абдувалиев ; ЖМУ. – Бишкек, 2007. – 281 б. – Текст : непосредственный.